

תכנון ודיור

תכניות הצללים לבאר שבע היהודית, 1947-1949

הדס שדר ואלי מסלובסקי

תקציר

באר שבע הישראלית נחשבה עיר חדשה, שכן הבינוי שהוסף לבאר שבע הערבית הקיימת היה רב לאין־שיעור מממדיה. התכנית שכיוונה את התפתחותה של באר שבע הישראלית הייתה חלק מתכנית שרון – תכנית האב למדינת ישראל שפורסמה ב־1951. אולם מלבד תכנית ידועה ורשמית זו, מסתתרות בארכיון תכניות אחרות לעיר: שתי תכניות לשכונה יהודית לצד העיר הערבית משנת 1947, לפני החלטת החלוקה של האו"ם, שבאר שבע הייתה בה חלק מהמדינה הערבית ותכנית מטעם חברת 'אפיקים בנגב' משנת 1949. אף שתכניות אלו לא יושמו, הן מאירות את מחשבת התכנון והאידאולוגיה באותה עת: עת מלחמת העצמאות.

התכניות משרטטות ערים נושבות ועתירות ירק, והן נסמכות על תקדימים בריטיים: תיאוריית עיר גנים הבריטית ותקדים הערים החדשות הבריטיות. התקדימים ענו לערכים הציוניים־לאומיים־ממלכתיים המרכזיים באותו זמן. ערך הקרבה לקרקע, הטמון בתיאוריית עיר גנים, שירת את ההתיישבות הציונית לפני הקמת המדינה. ערך הקהילתיות, הטמון בתקדים הערים הבריטיות, שירת את המדינה לאחר הקמתה. גם הסכסוך הלאומי נשזר בפרשנות האדריכלית לתקדימים: יש פרשנות לעיר גנים שמתעלמת מהעיר הערבית ויש שפונה אליה, יש פרשנות לערים הבריטיות החדשות שמעניקות לעיר הערבית (לשעבר) מקום מרכזי ויש שמבטלת את משמעותה.

מילות מפתח: אלכסנדר קליין, באר שבע, עיר גנים, ערים בריטיות חדשות, ריכרד קאופמן

מבוא: תכנית בתערוכה

בקיץ 2019 הוצגה במוזיאון הנגב לאמנות התערוכה 'היו זמנים בבאר שבע'. התערוכה הושתתה על מסמכים, על כרזות ועל תמונות מהארכיון הציוני, העוסקים בימיה הראשונים

* אנו מודים לד"ר דליה מנור, המנהלת והאוצרת של מוזיאון הנגב לאמנות בבאר שבע, אשר התערוכה שאצרה 'היו זמנים בבאר שבע' (2019) וחומרים ארכיוניים שמצאה עוררו את סקרנותנו ותרמו רבות למחקר שעליו המאמר מבוסס. אנו מודים לארכיון הציוני המרכזי על סריקת התכניות השלובות במאמר.

של באר שבע הישראלית. בין היתר הוצגה בתערוכה תכנית לשכונה יהודית לצד באר שבע הערבית משנת 1947. את התכנית ערכו רשמית שלושה אדריכלים: ריכרד קאופמן, אלכסנדר קליין ויוחנן רטנר מטעם חברת אפיקים בנגב.

התכנית עוררה תהיות: ראשית, מדוע תוכננה שכונה יהודית לצד באר שבע הערבית, מה גם שאנו יודעים בדיעבד שחודשים אחדים לאחר מכן, בכ"ט בנובמבר 1947, אישר האו"ם את החלטת החלוקה של ארץ ישראל לשתי מדינות, שלפיה באר שבע אמורה להיות חלק מהמדינה הערבית. האם תכנית זו לשכונה יהודית נועדה להיות בסיס להכללת באר שבע במדינה היהודית לעתיד לבוא? ואולי נועד לה תפקיד אחר? שנית, מה עלה בגורלה של התכנית לאחר כיבוש צה"ל את באר שבע במלחמת העצמאות? שלישית, מה היו הערכים של התכנית, כפי שהביעו המתכננים? האם מתוך התכנית גופא, הווה אומר העמדת בתי המגורים, סרטוט השטחים הפתוחים ופירוט מבני הציבור השכונתיים, אפשר להבין מה הייתה האידיאולוגיה שהדריכה את המתכננים? האם אפשר להבין מהתכנית אם היא תכנית לימי מלחמה או לתקופת שלום? מה היחס העולה מהתכנית לעיר הערבית הסמוכה? ומה תרם כל מתכנן להתהוותה של התכנית הסופית?

כדי לענות על שאלות אלו אנו סוקרים במאמר זה חומרים ארכיוניים אחרים שעוסקים בבאר שבע לפני מלחמת העצמאות ולאחריה, ובייחוד אנו מתמקדים בתכניות שתוכננו לה – אלו הרשמיות והידועות ואלו המצויות כיום רק בארכיונים. במאמר נסקור גם את עבודת המתכננים החתומים על התכניות ונגסה לדלות מעבודות אחרות שלהם את מחשבת התכנון והאידיאולוגיה שבבסיסן. כך נענה על השאלה אם התכנית לבאר שבע הייתה ייחודית בשל זמנה ומקומה, אם לאו.

תכניות לבאר שבע העות'מאנית, הבריטית, היהודית והישראלית

את באר שבע המודרנית הקים השלטון העות'מאני בשנת 1900. אלו היו השנים האחרונות של האימפריה, והשלטון יזם את הקמתה של העיר לצרכיו: שליטה בשבטי הבדואים הניידים (ברלר ואחרים 1963). תכנית העיר המקורית אינה בנמצא, אך ידוע כי המתכננים היו שני מהנדסים ערבים מקומיים ושני אדריכלים זרים: אדריכל שווייצרי ואדריכל גרמני שקבעו לעיר את דגם השתי וערב של רחובותיה. דגם זה, השונה כל כך מההתפתחות הטבעית והקסבאית של כפרים ערביים במזרח התיכון, ביטא ללא מילים את מהותה של באר שבע כעיר מלאכותית ושלטונית, שהוקמה בידי השלטון, להבדיל מערים אבולוציוניות (גרדוס 1985). את שטחי ריבועי הבנייה חילק השלטון העות'מאני לבדואים, ואלה הקימו בהם את בתי המגורים ואת החנויות. להבדיל מהתכנון העירוני המלאכותי והנוקשה, את בתי המגורים בנו התושבים דווקא, לפי מסורתם: בתי מגורים של קומה אחת מאבן שבינם ובין הרחוב גובלת חומה, והם בנויים סביב חצר פנימית (גרדוס 1985; טל 1978).

חיילים אוסטריים כבשו את באר שבע במלחמת העולם הראשונה ב-31 באוקטובר 1917 בשם האימפריה הבריטית (ברלר ואחרים 1963). הבריטים ראו בבאר שבע עיר מחוז

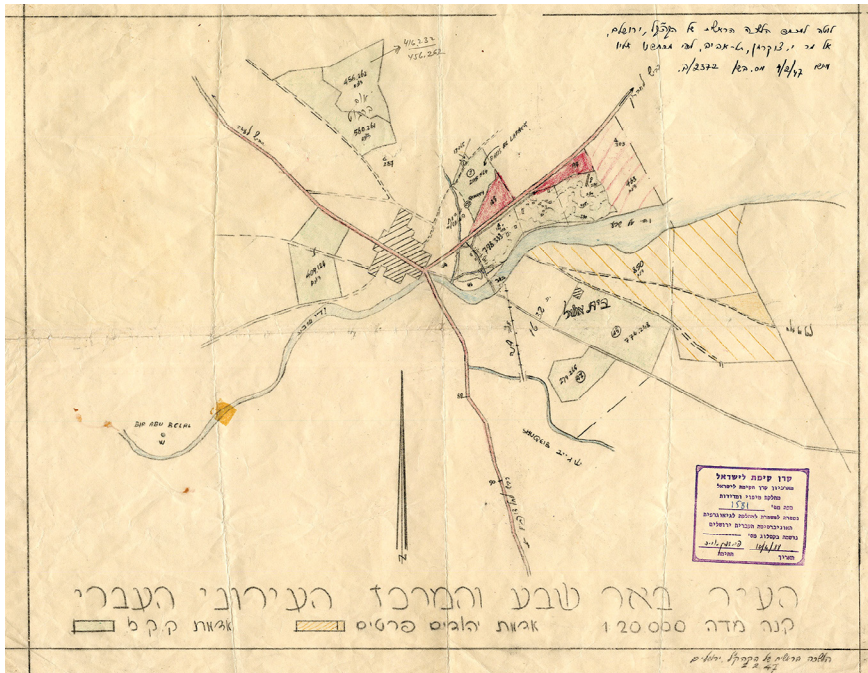

איור 1: תצלום אוויר של באר שבע משנת 1938 בו נראים רחובות העיר במתכונת שתי וערב. בתוך ריבועי הבנייה בנו הבדואים בתים על בסיס חצר פנימית. באדיבות הארכיון לתולדות ההתיישבות בנגב על שם דוד טוביהו, ספריית ארן, אוניברסיטת בן גוריון בנגב. שם הצלם לא ידוע

ומרכז השירותים לאזור, והתגוררו בה חיילים, פקידים, מהנדסים ובדואים (גרדוס 1985). בונה הערים הנרי קנדל (Kendall), אשר עמד בראש משרד היועץ לתכנון ערים שהקימה בשנת 1935 ממשלת המנדט הבריטי בירושלים, תכנן לעיר תכנית מתאר בשנת 1937 (טל 1978). המתכנן המשיך את מתכונת השתי וערב (גרדוס 1985) בשינוי קטן: קנדל תכנן גם רחובות עגולים, ואלה פגמו בהמשכיות האין־סופית העתידית של התכנית המקורית, אולי כדי לחסום את סופות החול והאבק (טל 1978). כך או כך, הרחובות המעוגלים לא נבנו, ובאר שבע המשיכה להתפתח במתכונת שתי וערב (איור 1).

בצד תכניות רשמיות אלו וההתפתחות הטבעית של העיר הערבית רחשה הפעילות באזור גם ביישוב היהודי. בשנת 1943 הציע צבי יהודה (יו"ר המחלקה המוניציפלית במרכז החקלאי של ההסתדרות הכללית, הגוף שקבע אז את סדר הקדימויות של ההתיישבות) להקים את באר שבע היהודית. הכוונה הייתה ליצור עיר יהודית לאלף משפחות, שתחזק מנהלתית והגנתית את ההתיישבות הכפרית היהודית באזור ותשמש מסד להתיישבות עתידית. עיר שתהיה מרכז שירותים עירוני ליישובים הכפריים אשר הוקמו משנת 1939 בצפון הנגב ובמערבו ולשלושת המצפים שתוכננו כיישובים חקלאיים לעתיד: בית אשל הסמוך, הנושק לעיר, גבולות ממערבה ורביבים מדרומה. תפקיד נוסף של באר שבע

היהודית היה לשמש משקל פוליטי לבאר שבע הערבית (קרק 2002); לשון אחר, תפקידה של העיר היהודית – מלבד מתן שירותים לכפרי היהודים בסביבה – היה הנכחת הריבונות היהודית באזור וביסוסה כדי שהנגב יכלול בבוא העת במדינה היהודית.¹ חלפו שלוש שנים, והרעיון להקמת עיר קרם עור וגידים. לאחר הקמת 11 נקודות התיישבות בנגב באוקטובר 1946 (ובהן נבטים וחצרים, סמוך לבאר שבע) התקיימה ב-31 בדצמבר 1946 ישיבה בבול אצל אליעזר קפלן, חבר הנהלת הסוכנות היהודית ומנהל מחלקת הכספים שלה, ובה נדונו ההצעות לייסוד חברה ציבורית להקמת המרכז העירוני היהודי באר שבע. המסקנות בישיבה היו כי יש צורך דחוף לקדם את הקמת העיר וכי עליה לגבול בעיר הערבית. ואכן, ביולי 1947 הוקמה החברה הציבורית אפיקים בנגב, ובה נציגי קרן קיימת לישראל (קק"ל), הסוכנות היהודית וחברות אחרות, ציבוריות ופרטיות. על החברה הוטל לקדם את הקמת העיר (שם).

איור 2: מפת האדמות שרכשה קק"ל, 4.2.1947. השטח הצפון-מערבי הוא השטח שיתוכנן. אצ"מ, KL20m/344/2

1 בתכנית החלוקה של ועדת פיל (1937) נכלל הנגב בשטח המדינה הערבית. לפי ועדת וודהד (1940), חלק מהנגב היה אסור ברכישה ליהודים וחלקו האחר מותר לרכישה בידי יהודים רק באישור הנציב העליון. הדחיפות לרכוש שטחים בנגב ולבסס בו התיישבות יהודית נועדה אפוא להשפיע על ההכרעה בדבר גבולות המדינה היהודית העתידית. שיקולים אלו חברו ופעמים האפילו על שיקולי מחזיר או טיב הקרקע (קרק 2002).

הבחירה בשטח להקמת העיר לא הייתה טריוויאלית. בבעלות קק"ל היו קרקעות משלושת עבריה של באר שבע: ממזרח, מצפון וממערב (שם). על אחת מהן – שטח צר ומוארך בין ואדי באר שבע ובין כביש באר שבע-חברון – הוצע לבנות את השכונה הראשונה בעיר החדשה. האדריכלים קאופמן וקליין סיירו במקום ודחו את ההצעה. נימוקיהם היו ביטחוניים: הם חששו שמא ישמשו הוואדי והכביש בסיסים להתקפות על השכונה החדשה (בורוכוב 10.2.1947). לעומת זאת, שטח מצפון מערב לבאר שבע הערבית, של אלף דונם, שהיה גדול מהעיר הערבית כולה, נמצא מתאים (איור 2). מן המסמכים עולה כי העיר המתוכננת הייתה אמורה להכיל בסופו של דבר 3,000 דונם לפחות, ובה מגורים, מבני ציבור, מסחר ותעשייה (א"ג 1947).

ב־28 במארס 1947 תכנן ריכרד קאופמן – אחד האדריכלים שיהיה חתום לימים על התכנית הסופית – גרסה מוקדמת של השכונה המתוכננת. השכונה הייתה אמורה לחבור לשכונות אחרות (אף שקק"ל עוד לא רכשה את הקרקע שעליה היו עתידות לקום אותן

איור 3: תכניתו של קאופמן לשכונה הראשונה בעיר היהודית באר שבע, 28.3.1947
אצ"מ, A175M/143/1

שכונות). לפי תכניתו של קאופמן, מערכת הרחובות בשכונה החדשה המשכית, ומבני המגורים וגם מוסדות הציבור – טובלים בירק. השכונה פונה פנימה לעבר ציר מרכזי, המשלב בינוי המשכי חובק חלל ומערכת גנים (איור 3).

תכנית השכונה הסופית, מ־17 באוגוסט 1947 (בורוכוב 26.8.1947), בשם קאופמן, יוחנן רטנר ואלכסנדר קליין, שגם עיבד אותה סופית (רצ'קובסקי 1947) – שונה במפגיע. מתכניתו של קאופמן נותרה רק התוויית הציירים הראשית לפי הטופוגרפיה. אמנם השטחים הירוקים בשכונה מרובים כקודם לכן, אולם נעלמו הרחובות שהבתים עומדים לאורכם. גם מבני הציבור בשכונה אינם יוצרים דרמות עירוניות באמצעות הגדרה של כיכרות, כמו בתכנית הקודמת. מבני המגורים, האחידים כמו חיילים במסדר, הוצבו בכיוון צפון-דרום, ללא קשר למערכת התוואים השכונתית. התוואים בכלל מעטים עד מאוד, ורבים מהם ללא מוצא. רוב התנועה אמורה להתבצע ברגל בשטחים הירוקים בינות למבנים. זאת ועוד, להבדיל מתכניתו של קאופמן, אין בתכנית זו הפנמה כלל וכלל. כל מבני הציבור החשובים מרוכזים בדופן הדרומית-מערבית של השכונה (איור 4).

איור 4: תכנית אפיקים
בנגב לשכונה הראשונה
בעיר היהודית באר שבע.
על התכנית חתומים
ריכרד קאופמן, אלכסנדר
קליין ויוחנן רטנר,
17.3.1947.
אצ"מ, KL20M/344/29

למימוש התכנית נמצאו מתנדבים: בני הכשרה בקיבוץ עין השופט של השומר הצעיר, רובם ניצולי שואה, התארגנו לעבור לבאר שבע כדי להתחיל בהקמת הבתים הראשונים (שירות האינפורמציה של קק"ל 1947). אולם המציאות טרפה את הקלפים, ולתכנית הסופית שפיתחה חברת אפיקים בנגב לא היה סיכוי להתממש. שלושה חודשים בערך לאחר הגשת התכנית הסופית, למחרת ההכרזה על תכנית החלוקה של האו"ם, פרצה מלחמת העצמאות, בשלב הראשון כמלחמת אזרחים בין הפלסטינים, שלא קיבלו את התכנית, ובין היישוב היהודי (Shlaim 1990). למחרת הכרזת העצמאות החל החלק השני של המלחמה, שמדינת ישראל נלחמה בה נגד מדינות ערב. ב-21 באוקטובר 1948 כבש צה"ל את באר שבע הערבית. חיים גורי, מאנשי חטיבת הנגב אשר כבשה את העיר, כתב כי ערביי העיר גורשו לכיוון דהריה שבנפת חברון (גורי 2000 [1950]). בעיר הנטושה מתושבים, שלא איימה עוד על ריבונות היהודים במרחב, נמצאו 545 יחידות דיור (ברלר ואחרים 1963) בשטח כולל של 600 דונם, המחולקים ל-70 בלוקים עירוניים (לאור ואחרים 1965). רוב הבתים השתמרו, אך נפגעו מההרס שנגרם במלחמה (זסלבסקי 1954).

על הנגב כחלק ממדינת ישראל הוחלט רק בשנת 1949. עד 1950 לא קבע השלטון המרכזי את ייעוד באר שבע במערך הארצי, ולא היו תכניות בנוגע למעמדה, לתפקידיה ולדרכי פיתוחה. חברת אפיקים בנגב קיבלה עליה להמשיך בפעילות (פרגי 1994). ראשית, דאגה החברה לאספקת חשמל ומים ולהתקנת שמונים יחידות דיור עבור המשתכנים בעיר (שניצר 1949): ישראלים ותיקים וחיילים משוחררים. חברת סולל בונה עסקה בשיפוץ בפועל (דן תשכ"ג). שנית, החברה המשיכה את פעילות התכנון, והמסמכים מגלים כי שלושת האדריכלים חתומים על תכנית לבאר שבע הגדולה, היהודית, ובכללה העיר הערבית לשעבר. בארכיון מצויות טיוטות של תכניות בשלבים שונים של פיתוח, בחתימת ריכרד קאופמן משנת 1949. לפי הזמנת אפיקים בנגב, תכנן קאופמן עיר בגודל 7,000 דונם ל-50,000 תושבים, שתכלול את העיר הערבית וכמובן שיכונים, תעשייה, שירותי מנהל ושירותי ציבור (אפיקים בנגב 1949).

בתכנית המאוחרת מהן הותוו חמישה גושי בינוי עירוניים, המובדלים זה מזה ברצועות ירק. שלושה מתוך גושי הבינוי הם שכונות מגורים, הגוש הרביעי מיועד לתעשייה, והגוש החמישי והגדול מכולם משלב מגורים, מרכז עירוני ומבני ציבור ומלאכה. בגוש מרכזי זה נכללת גם העיר הערבית לשעבר. שכונות המגורים תוכננו כך שרחובות ללא מוצא מזינים את הגישה למגורים, ומבני הציבור השכונתיים (כמו בתי ספר) ממוקמים בשטחים ירוקים המשכיים בטבור השכונה (איור 5).

לפי התכנון המתהווה החל אגף השיכון הממלכתי בבניית שכונת מגורים מדרום מערב לעיר הערבית בשנת 1950, לאחר שאוכלסו בתי הערבים. השכונה, שכונתה שיכון דרום, המשיכה את רחובות העיר הערבית (טל 1991), אולם לא במדויק: כמה מהרחובות נמשכו במלוא רוחבם, ואחרים היו צרים יותר וצפופים יותר (שדר 2000).

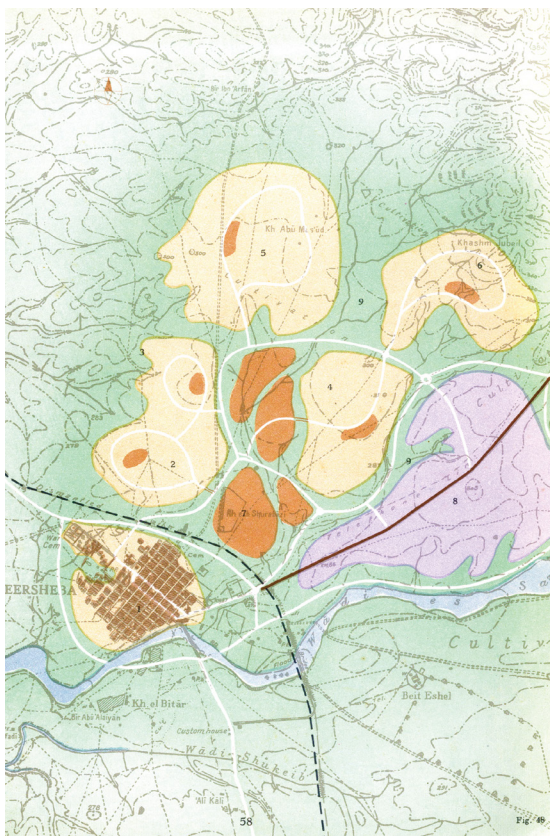
פעולות אלו התבצעו בד בבד עם הקמת אגף התכנון הממלכתי, חודשיים בלבד לאחר הכרזת המדינה, בזמן מלחמת העצמאות (שקד 1999). בראש האגף עמד האדריכל אריה

איור 5: תכנית קאופמן לבאר שבע היהודית הגדולה, 12.9.1949.
אצ"מ, A175M/102/4

שרון. בשנת 1951 פורסמה בספרו **תכנון פיסי בישראל** תכנית האב למדינה, ובה תכנון לפריסת האוכלוסייה בכל רחבי הארץ, תכנון נופי, תכנון תחבורתי, תכנון ערים חדשות, ואפילו תכנון שכונתי. אחת מתכניות הערים החדשות הייתה באר שבע, שתוכננה כעיר ראשית בנפתה. בתכנית תוכננו בפירוט גם שתי שכונות: שכונה א ושכונה ג (שרון 1951). התכנית הממלכתית, שכונתה תכנית שרון, על שם ראש מתכנניה, התוותה לבאר שבע דמות דומה לערים החדשות האחרות שתוכננו באותה עת באגף. באר שבע הורכבה משכונות שכונות בעלות מתווה חופשי ועגלגל, ששטחי ירק מפרידים ביניהן. השכונה הנידחת ביותר הייתה העיר הערבית לשעבר. צירי התנועה המעטים אפשרו יציאה אחת או שתיים בלבד מכל שכונה ועברו בשטחים הירוקים בין השכונות, כדי להגביר את הניתוק ביניהן. אפילו המרכז העירוני בינות לשכונות בותר לארבעה חלקים ששטחי ירק מפרידים ביניהם. השכונות עצמן תוכננו כבעלות צירי תנועה סגלגלים. הבינוי - דליל. במרכז השכונה תוכננו מוסדות הציבור וגן ציבורי גדול (איור 6).

תכנית שרון לבאר שבע מומשה. תכנית אפיקים בנגב - גוף ציבורי שאיבד את כוחו עם הקמת המדינה - נותרה גם הפעם על הנייר.

איור 6: תכנית באר שבע
הישראלית שתכנן אגף התכנון
הממלכתי בשנת 1950.
בתכנית שכונות העיר מנותקות
זו מזו, המרכז העירוני מצוי ביניהן,
והעיר העתיקה אמורה להיות
שכונת מגורים זניחה.
מתוך: שרון 1951: 58

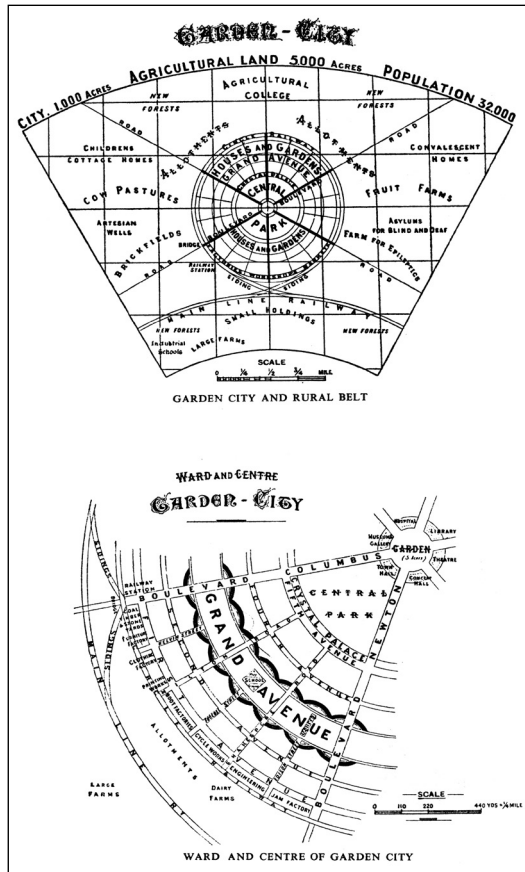
עיר גנים - תקדים תכנוני לפני הקמת המדינה

שתי התכניות משנת 1947 שונות זו מזו, מלבד שני קווי דמיון. הראשון: מערכת הדרכים שלהן עוקבת אחר שיפולי הקרקע; השני: היותן שופעות ירק. כך, מצד אחד כל קפל קרקע קטן קיבל התייחסות שהיא מעל ומעבר לממדיו (הקרקע מישורית למדי באזור), מצד אחר לא ניתנה הדעת כלל למאפייני הבולט ביותר של באר שבע - היותה עיר מדברית. כיצד אפשר להסביר זאת? על פי רוב, כאשר התכניות אינן תואמות את המציאות, יש לחפש את המקור במקום אחר: באידאולוגיה.

הסבר אידאולוגי אחד נעוץ בהיותה של הציונות תנועה לאומית שהתפתחה בעת החדשה. ככזו, הכמינה את התפיסה המודרניסטית שלפיה האדם, בתבונתו ובמרצו, יכול לשלוט באיתני הטבע ולעצב את הסביבה לצרכיו. במקרה שלנו: להפריח את השממה. ההסבר האידאולוגי השני נעוץ ב'בחירת' התקדים (החדשני) שהשפיע על המתכננים. במקרה שלפנינו מדובר בתיאוריית עיר גנים, אשר עליה נתעכב במאמר זה.

את תיאוריית עיר גנים פרסם בשנת 1898 אבנעזר הווארד (Howard). בתחילה בספר *Garden* *Cities of Tomorrow*. בספר הוא פירט את הדרכים ליישום גישת ההתיישבות החדשה לפיתוח עירוני. לפי התיאוריה בספרו, יש להתחיל בהקמת עיר חדשה ו'מתקנת' במחקרים מקדימים בנוגע לתכונות השטח הראוי לרכישה לצורך הקמת העיר. על העיר החדשה להיות מוגבלת ל-32,000 נפש, כדי למנוע את גידולה לאי-יִקָּץ, ועם זאת עליה לאפשר חיי תרבות וקהילה שופעים, המותאמים למספר התושבים בה. הבעלות על הקרקע שיתופית, כדי לנטרל עסקאות נדל"ן (Howard 1960).

הווארד הוסיף סכמה לעיר הבורגנית הרצויה. הסכמה מרכזנית: במרכז העיר שירותי הציבור - מוסדות וגנים ציבוריים; בהיקף הפנימי - המגורים; ובהיקף החיצוני - מפעלי התעשייה והעורף החקלאי. העיר מכילה רחובות ושדרות, כנהוג בתכנון הערים האירופי, אולם צפיפות הבינוי נמוכה, כמו בכפר (שם; איור 7). כלומר עיר גנים, כשמה, אכן שילבה

איור 7: סכמה של עיר גנים התאורטית, כמו שהובאה בספרו של הווארד; וסכמה של שכונה שאינה אלא פלח מתוך העיר. מתוך: Howard 1965: 52-53

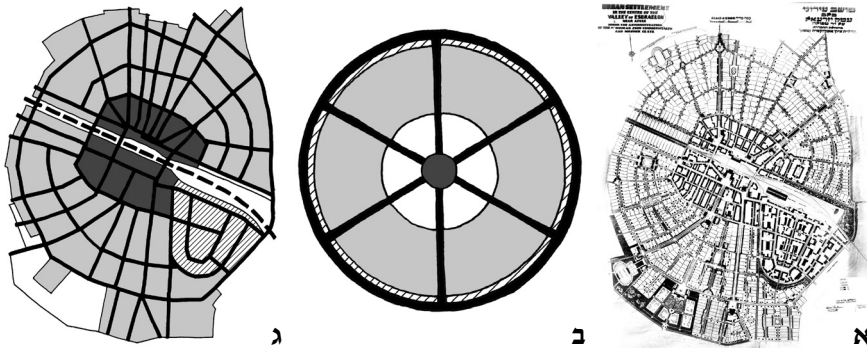
בין העיר, על רחובותיה ושדרותיה המקשרות בין כל חלקיה, ובין הכפר, על צפיפותו הנמוכה. עיר גנים שילבה בין קהילתיות, שתתהווה בעיר מרכזנית, ובין אנונימיות בעיר של 32,000 תושבים. נוסף על כך, היא 'תיקנה' את העיר התעשייתית המקולקלת באמצעות הבעלות המשותפת על הקרקע ובאמצעות האזור: הפרדת השימושים. קאופמן הכיר לעומק את תיאוריית עיר גנים. הוא סייר ב־1922 בערי הגנים בבריטניה והתרשם עמוקות. עדות לכך אפשר למצוא בהצטרפותו ל־International Garden Cities Association בסיוור (פניגר 2009; שנער 2006). לדבריו,

עיר־גנים – היא אומר השתחררות מן הכרך הגדול עם גידולו המופרז וההרס שבו, היא עצמה צורת עיר חדשה עם כל צרכיה ותנאיה של זו, וכך יש לה רבעיה המיוחדים למסחר לתעשייה ולמעונות; [...] רובע העבודה הוא הלב ההולם שלהם, גני הטיול והחורשות המקיפים – ריאותיהן [...] אכן זוהי מגמתה העיקרית של עיר גנים כפי שחזה אותה בראשונה אבן־עזר הווארד – להיותה, בניגוד לכרך המחריב והממית, אידיאל של עבודה ומשכנות שאננים, בקיצור, אידיאל החיים בכלל [...] לגבי ארצנו לא תתואר שום צורה של התיישבות נאותה יותר מזו, הן מבחינה מעשית והן מן הבחינה הסוציאלית, הבריאותית, המוסרית והאמנותית [קאופמן 1922, בתוך שנער 2006: 100].

ואכן, בעשור הראשון לעבודתו של קאופמן בארץ, בשנות העשרים, הוא תכנן שכונות גנים רבות; העיקריות בהן היו בירושלים, בחיפה ובתל אביב וסביבותיה. בירושלים: תלפיות (1921), בית הכרם (1921), רחביה (1921-1922), קריית משה (1924) ובית וגן (1925); בחיפה: נווה שאנן (1921), בת גלים (1922), הדר הכרמל (1922), הכרמל המרכזי (1923), הכרמל הדרומי (1923) והכרמל המזרחי (1925); בתל אביב רבתי: שכונת אמין נסיף ומטרי (1921), רמת גן (1921), בת ים (1924) והרצליה (1925) (לוי 1980). נוסף על כך, תכנן קאופמן את העיר היהודית החדשה עפולה (1923), שמתארה המרכזני, רחובותיה ושדרותיה אינם מותירים מקום רב לספק בנוגע למקורה התכנוני, הוא עיר גנים (איור 8).

בתחילה תכננו קאופמן והאדריכלית לוטה כהן פלח אחד מעפולה, ובו כל מרכיבי העיר (כמו שתוכננה שכונה בעיר גנים התאורטית). ב־1925 הושלם התכנון לכדי מעגל שלם כמו בסכמת עיר גנים. כמו עיר גנים, תוכננו בעפולה שדרות ורחובות שקשרו את העיר למקשה עירונית אחת המשכית, ומרבית הבתים נמוכים וטובלים בירק. המרכז העירוני נחצה על מסילת רכבת. הווארד הזכיר את מסילת הרכבת ככלי התחבורה העדיף לקשר בין ערי הגנים שתכנן. קאופמן הגדיל לעשות והחזיר את המסילה לליבת העיר (Howard 1898 בתוך Schaffer 1972).

אם נביט שוב בשכונה המתוכננת לבאר שבע בחתימתו, נגלה שהיא אמורה לחבור לשכונות אחרות, כמו בתיאוריית עיר גנים; שמערכת הרחובות המשכית ומבני המגורים וגם מוסדות הציבור טובלים בירק, כמו בתיאוריית עיר גנים; שהשכונה פונה פנימה לעבר ציר מרכזי, המשלב בינוי המשכי חובק חלל ומערכת גנים, כמו בתיאוריית עיר גנים, כלומר תיאוריית עיר גנים עמדה בבסיס תכנון השכונה היהודית לצד באר שבע הערבית.

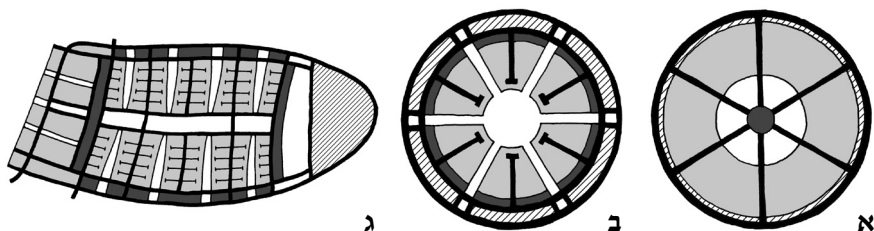
איור 8: תכנית עפולה של ריכרד קאופמן משנת 1925 מוכיחה דמיון ברור בין סכמת עיר הגנים של הווארד ובין תכנית עפולה של קאופמן: מתאר עגול, המרכז העירוני בלב העיר, רחובות ושדרות שמקשרים בין חלקי העיר, צפיפות בניוי נמוכה.

- א תכניתו של ריכרד קאופמן לעפולה, 1925. אצ"מ, MM/738
- ב סכמת עיר גנים. האיור מבוסס על 52: Howard 1960
- ג סכמת עפולה. האיור מבוסס על תכניתו של קאופמן. אצ"מ, MM/738

במפתיע, אפשר להסביר באמצעות תיאוריית עיר גנים גם את תכנית השכונה הסופית, השונה ממנה לחלוטין – אם נעקוב אחר משנת התכנון של האדריכל אלכסנדר קליין, שכאמור, עיבד את התכנית הסופית.² קליין שילב בין מחקר לפרקטיקה, ובין תכנון דירתית לתכנון עירוני (Warhaftig 2007) ופיתח תיאוריה עירונית שכינה העיר הצנטריפוגלית. יסודות התכנון של עיר תאורטית זו, ל-50,000-100,000 תושבים, נבעו מעיר הגנים של הווארד אולם הם ביקשו לשפרה. בעיר שתכנן קליין – עיר בשפך נהר פליק (נחל פולג), ליד נתניה – הוא יישם את עקרונותיו (קליין 1954; איור 9).

עיר הפליק, שלא נבנתה מעולם, נראית עיר אורכית במבט ראשון. במבט שני ניכר כי היא מבססת את מרכזה על שטח פתוח המשכי שסביבו מוסדות הציבור, כמו בעיר גנים. מהמרכז יוצאים נתיבים לשולי העיר, גם כן כמו בעיר גנים. צפיפות הבינוי נמוכה, שוב כמו בעיר גנים. במבט שלישי ניכר השוני בין תכנית עיר הפליק ובין עיר גנים. נתיבי ההליכה הראשיים לבתי המגורים הופרדו ממעברים משניים לכלי רכב, והמסחר מוקם בשולי העיר, לצד שטח ציבורי פתוח גדול במיוחד, המפריד בינו ובין אזור התעשייה. מבני המגורים, להבדיל מתכנית קאופמן לעפולה, אינם פונים לנתיבי התנועה אלא עומדים בניצב להם ופונים לצפון-דרום בלבד, הכיוונים העדיפים מבחינת האקלים. מה השיפור

2 יוחנן רטנר, שהיה איש צבא בכיר (אורן 1992) ואיש אקדמיה בכיר, לא עסק בתכנון עירוני אלא התמקד בתכנון מבני (סוסנובסקי 1992). כפי הנראה הוא היה הגורם המתווך בין שני האדריכלים הבכירים קאופמן וקליין. בדברים שכתב ניכר שצייד במשנתו התכנונית של קליין (רטנר 1992 [1963]).

איור 9: עיר הגנים של הווארד, העיר הצנטריפוגלית התאורטית של קליין, ועיר הפליק של קליין. העיר הצנטריפוגלית התאורטית ועיר הפליק אינן אלא פיתוח 'לתיקון' של עיר הגנים של הווארד. הגוונים מציינים את היפוך מקומם של השימושים: המסחר בשולי העיר ולא במרכזה כדי לייצר הפרדה בין תנועת כלי הרכב לתנועת הולכי הרגל.

- א סכמת עיר גנים. האיור מבוסס על 52: Howard 1960
 ב סכמת העיר הצנטריפוגלית התאורטית של אלכסנדר קליין. האיור מבוסס על קליין 1954: 11
 ג סכמת עיר הפליק 1943-1944 בתכנון קליין. האיור מבוסס על קליין 1954: 15

שביקש קליין? מלבד העמדת הבתים בהתאם לתנאי האקלים, התמקד קליין בהפרדת הולכי הרגל מתנועת כלי הרכב, כדי להרבות בבטיחות. מאותה סיבה – מניעת גודש של הולכי רגל וכלי רכב – הוצא המסחר מלב העיר (שם).

אם נחזור לתכנית אפיקים לנגב, נוכל לזהות עתה בקלות את טביעת ידו של קליין: הבתים הפונים לצפון-דרום, מיעוט הנתיבים, וכמובן ריכוז מבני הציבור והמסחר המרכזיים בשוליה הדרום-מזרחיים של השכונה.

ערים בריטיות חדשות כתקדים תכנוני לאחר הקמת המדינה

שתי התכניות לבניית באר שבע הגדולה והיהודית לאחר הקמת המדינה – תכנית קאופמן ותכנית שרון – דומות זו לזו בעיקרון המחולל אותן. בשתיהן באר שבע מורכבת משכונות בעלות מתווה חופשי ועגלגל, ששטחי ירק מפרידים ביניהן (כן, אותו ירק דמיוני שהופיע גם בתכניות לשכונה היהודית ליד באר שבע הערבית לפני הקמת המדינה). השוני המרכזי בין התכניות נעוץ בהתפרסות העיר – ממזרח, מצפון וממערב לעיר הערבית, כמו שתכנן קאופמן ב-1949, או מצפון לה, כמו שתכנן שרון.

גם במקרה הזה, מקור התכנון ברור למדי: תקדים הערים הבריטיות החדשות. אלו פותחו בימי מלחמת העולם השנייה מתוך זיהוי צרכי השעה והצרכים העתידיים ומתוך רצון 'לתקן' את העיר התעשייתית נטולת הגבולות (Charlesworth 2007). היות שמדובר בתקדים בריטי, ברי כי הוכללה בו גם תיאוריית עיר גנים, אולם לא רק היא.

בשנת 1945 פורסמה תכניתו של מתכנן הערים סר פטריק אברקורומבי Greater London Plan והייתה לאב הטיפוס לערים הבריטיות החדשות. כמו דגם עיר גנים, מטרת התכנון

הייתה להציע פתרון לזחילה האורבנית של העיר התעשייתית הגדולה, במקרה הזה – של העיר לונדון. הפתרון התבסס על איתרון של יותר מעשרים ערי לוויין חדשות במרחקים שונים סביב לונדון (Abercrombie 1945).

גם כאן, כמו בעיר גנים, קדמו סקרים ומחקרים להחלטה על מיקום העיר החדשה (Dehaene 2005). גם כאן, גישת התכנון הושתתה על אזור, על קהילתיות ועל שפע של שטחים ירוקים. גם כאן הוגבל מספר התושבים (הפעם ל-60,000 תושבים), גם כאן הייתה צפיפות הבינוני נמוכה. היחידה העירונית הבסיסית לדברי אברקרומבי היא יחידת השכנות. זו, לדבריו, צריכה להתאים לאוכלוסייה של 5,000-10,000 תושבים ולהיות מוגדרת היטב באמצעות גבולות ברורים: כבישים ראשיים, מסילות ברזל, נחלים או שטחים טבעיים פתוחים.

מכיוון שהשכונה נתפסה כ'ביתה' של הקהילה המתגוררת בה, הציע אברקרומבי שמבני הציבור והחינוך שבלב יחידת השכנות יתהדרו בנוכחות מרחבית כדי לחזק את צביונה ואת ייחודה במערך העירוני הכולל; כי הדרכים הראשיות תעבורנה מחוץ לתחומי יחידות השכנות כדי להימנע מפגיעה בשלמותה המרחבית; כי מערכת הדרכים הפנימית תשרת את תושבי היחידה השכונתית בלבד, ובייחוד: רצועות ירק נועדו להפריד בין יחידות השכנות ולמעשה לנתק ולבודד אותן (Abercrombie 1943, 1945). כמו עיר גנים, שנבטה על בסיס רעיונות קיימים, גם רעיון השכונות ששטחי ירק מפרידים ביניהן לא נבט בחלל ריק. הוא היה חלק ממכלול רעיונות התכנון שרווחו בעולם המערבי באותה עת.³

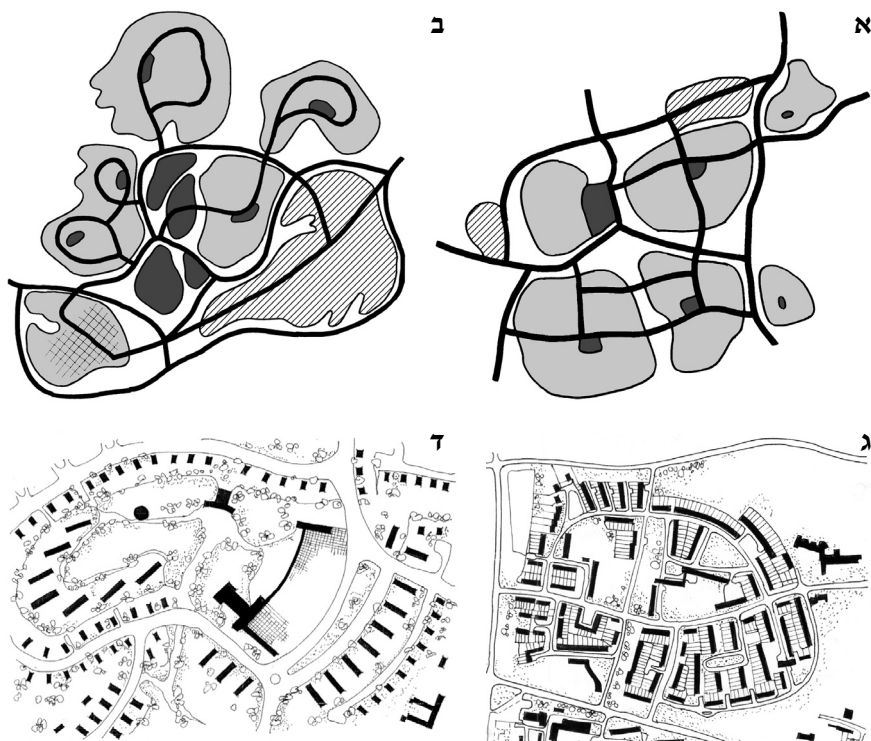
הפירוט המילולי הנרחב בדוח אברקרומבי לווה בתכניות אחדות שנועדו ככל הנראה להמחיש את רעיונותיו. עם זאת, עקרונות התכנון הללו שימשו בסיס לאדריכלים ולמתכננים השונים, שניגשו למלאכת תכנון הערים החדשות בכריטיניה מיד עם סיומה של מלחמת העולם השנייה.⁴ בין ערים אלו, שבתכנוןן בולטים רעיונותיו של אברקרומבי, נזכיר במיוחד את הארלו (Harlow), שתוכננה בידי פרדריק גיברד (Gibberd) ב-1947 (Merlin 1971) ושהדמיון בינה ובין תכנית שרון, הן בתכנון העירוני והן בתכנון המפורט, בולט מאוד (איור 10).

ההתבססות על התקדים הבריטי אינה צריכה להפתיע, ולא רק בשל חוסר הניסיון של המתכננים הישראליים. יש לכך עוד סיבות טובות: מקצת ממתכנני אגף התכנון (כמו יצחק פרלשטיין ואריה דודאי) רכשו את חינוכם המקצועי בכריטיניה, המתכננים הישראליים שיתפו פעולה עם המתכננים הבריטים בשנות המנדט (Dower and Stungo 1965), והערים הבריטיות החדשות שימשו דוגמה לתכנון ערים חדשות בסדר גודל עולמי לאחר מלחמת

3 דפוסי תכנון דומים אפשר לראות בתכניתו של ארנסט מאי להרחבת פרנקפורט על בסיס שכונות שייכון (Siedlung), בשנים 1925-1930 (Lane 1968); בתכנית האב למוסקווה של מאי (1932) (Buekschmitt 1963); בתכנית רעיונית ללונדון של קבוצת MARS (1938) (Giedion 1954); ובתכנית לבנייה מחדש של ערים של מרטין וגנר וולטר גרופיוס, שנהגתה בשיתוף סטודנטים באוניברסיטת הרווארד בארצות הברית (1942) (Giedion 1954).

4 בשנים 1946-1950 הוקמו בכריטיניה 13 ערים חדשות, שמונה מהן סביב לונדון (Evans 1972).

איור 10: דמיון רב ניכר בין תכנית שרון לבאר שבע לתכנית פלח מהעיר הבריטית החדשה הארלו (1947): בשתייהן שכונות מנותקות בעלות מתאר מעוגל סביב מרכז. גם תכנון השכונות דומה: התבססות על תוואים סגוללים ושטחים ירוקים רבים.

- א סכמת תכנית הארלו. האיור מבוסס על תכנית מתוך: Bateman 1969: 131
- ב סכמת תכנית שרון לבאר שבע. האיור מבוסס על תכנית מתוך: שרון 1951: 58
- ג תכנית שכונה בהארלו. האיור מבוסס על תכנית מתוך: Merlin 1971: 23
- ד תכנית שכונה א בבאר שבע. האיור מבוסס על הפרספקטיבה מתוך: שרון 1951: 59

העולם השנייה (Merlin 1971). זאת ועוד, המתכננים הישראלים שפעלו לאחר הקמת המדינה ציינו במפורש את התבססותם על תקדים הערים חדשות הבריטיות (גליקסון 1959). שרון עצמו כתב כיצד הזמין את אברקרומבי לבקר את תכניתו. לדבריו, אברקרומבי שיבחה את התכניות בנוכחות דוד בן-גוריון וציין את הדמיון בין מדיניות התכנון של ישראל לזו של בריטניה (Sharon 1976).

ציונות, ריבונות ותקדימים בריטיים

התכניות לבאר שבע תוכננו לפני מלחמת העצמאות ולאחריה. 'במלחמה כולם מגויסים' כתב ז'אן לואיס כהן (Cohen) בספרו *Architecture in Uniform* (ארכיטקטורה במדים) שראה אור ב־2011, העוסק בתכנון במלחמת העולם השנייה. התכניות לבאר שבע, והתקדימים שהן נסמכו עליהם, מגלים כי כך הדברים גם אצלנו.

מה הקשר בין עיר גנים ובין התנועה הלאומית היהודית, היא הציונות? התשובה נעוצה בשני תכנים מרכזיים בתיאוריה: תיקון חברתי והקשר לקרקע. תיקון חברתי באמצעות יצירת חברה הוגנת היה ברור מאליה בציונות שביקשה לתקן את העם היהודי (הרצל 1965 [1896]); והקרבה לקרקע הייתה חשובה היות ו'בעיית היהודים' הייתה היותם 'עם ללא ארץ' (שם) ונטול זיקה לאדמה. דמותו של האיכר הפשוט והשורשי, שביטא את הלאומיות האירופית של סוף המאה ה־19, חברה לדמותו של הפועל, שביטא את הסוציאליזם, בייחוד במזרח אירופה – והרי הפתרון גם ללאומיות היהודית: יצירת יהודי עובד אדמה, שחי בכפרים שיתופיים והוגנים (אלמוג 1987).

באמצעות הקשר לקרקע (הקרקע של ארץ ישראל כמובן) הייתה אמורה הציונות להתגשם, ובאמצעות עבודת האדמה היה אמור להתפתח 'היהודי החדש': יהודי פיזי, ילידי, קשור לאדמתו ופעיל (בן־גוריון תרצ"ג). כפועל יוצא מכך כמעט לא תוכננו ערים יהודיות חדשות לפני הקמת המדינה, אלא יישובים חקלאיים. עם זאת, כדגם עירוני או שכונתי־עירוני, תיאוריית עיר גנים, שהיללה את הקרבה לקרקע – גם אם מטעמים אחרים לגמרי – תאמה לערכי הציונות ככפפה ליד.

ואכן, שילובו של רעיון עיר גנים ברעיון הציוני היה כה מהיר עד כי השפעותיו ניכרו עוד מראשית ההתיישבות הציונית העירונית. בתקנונה של אחוזת בית (1909) מובעים ערכי שיתוף, ערכים תברואתיים וערכים אסתטיים ששאלים מתיאוריית עיר גנים (שילוני 1990). כחלק מן החיפוש אחר מקום להקמת מושבת עובדים עבור מפעלי נשר בשנת 1920 נכתב: 'במרחק של 500 מטר משטח המיועד למפעל יש מקום מתאים למשרדים ומעונות. הנוף יפה וגדלים שם עצי זית נהדרים, שבצילם ניתן לבנות את הבתים וכך להקים עיר גנים' (לוינשטיין 1976: 16; ההדגשה שלנו). בפרוטוקול דיון הנהלת חברת הכשרת היישוב בנושא רכישת אדמות השרון משנת 1922 נכתב: 'מר ב' יפה תומך בדעתו של מר אוסישקין ומוסיף, שאי־אפשר להזניח את המקום היפה הזה, שיכול כבר להיחשב כעיר־גנים של יפו' (אשבל 1969: 57; ההדגשה שלנו). בראשית שנות העשרים עלה רעיון ייסודה של שכונת תלפיות בירושלים, וועד השכונה נתן לה את השם: 'עיר גנים תלפיות' (פירסט תש"ג; קרק 1978). בתיאור עקרונות התכנון של קריית ים כתב נציגה של חברת גב־ים, שיזמה את הקמת השכונה: 'התכנית של קריית הים, משתדלת להבטיח לכל תושב ותושב את היתרונות של עיר גנים ולמנוע ישוב צפוף מידי' (אטינגר 1938: 66; ההדגשה שלנו). במאמר המפרט את עקרונות התכנון של שכונת העובדים בירושלים נכתב: 'על ידי כך מוקמים בנינים בעלי צורה, המתבלטים מתוך הנוף יותר מן הבתים הקטנים. אחוזי הבניה נשארים בכל זאת 20-12. ובאופן כזה ניתנת אפשרות להקמת עיר־גנים אמיתית'. (מך 1940: 83; ההדגשה שלנו).

לאחר הקמת המדינה שונתה הדוגמה בבסיס התכנון, ותכנון הערים החדשות סביב לונדון החליף את דומיננטיות תיאוריית עיר גנים. השאלה הנשאלת עתה היא מה בין הערים החדשות הבריטיות לאידאולוגיה הממלכתית שלאחר הקמת מדינת ישראל? על ערכי הקרבה לקרקע כבר נכתב בכל הנוגע לעיר גנים. במקרה של הערים הבריטיות החדשות יש לציין מאפיין אחר: יחידות השכנות ששטחי ירק מפרידים ביניהן, אלו שאמורות 'להכריח' את תושביהן לקיים חיי קהילה מכיוון שיציאה מהן הייתה קשה ומכיוון שתכנון המופנם סביב בית הספר והגנים הציבוריים בטבורן הבטיח מפגשים תכופים בין תושביהן. בהתחשב בכך שאוכלוסייתה של מדינת ישראל הוכפלה בשלוש השנים הראשונות לקיומה, בעקבות העלייה, ברי כי הערך החשוב ביותר היה יצירת חברה לכידה. 'הננו אספסוף', הגדיר בן-גוריון את מגוון התרבויות בארץ בנאום שנשא לסופרים. 'גם הישוב בארץ מהווה אספסוף', הוא המשיך. 'עניין קיבוץ הגלויות מהווה בעיה חשובה מאוד [...] ליכוד אבק אדם זה הנמצא בארץ ובא מחו"ל לאומה אחת, לאומה אחת, אומה תרבותית בעלת יעוד, יוכל הדבר להוות גורם רבולוציוני בעיצוב דמות האומה' (בן-גוריון במארס 1949 בתוך צמרת 1993: 62).

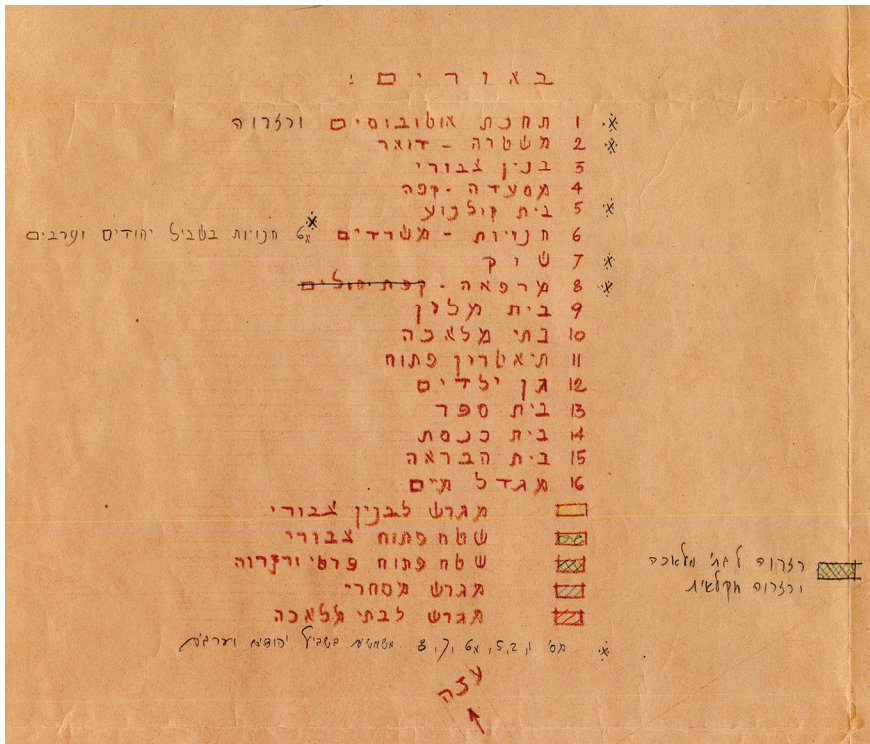
מלבד הירוק השופע, שביטא את הקשר הנשאף לקרקע, היו השכונות, ששטחי ירק מפרידים ביניהן, חלק מהמאבק להפגיש בכוח בני תרבויות שונות ללא אפשרות מילוט נוחה, וכל שכן ללא אפשרויות בחירה כמו שראוי כי יהיה בעיר. כך, באמצעות המפגשים התדירים במרכז השכונה שופע הירק, בו מוקמו מוסדות הציבור השכונתיים, אמורים היו התושבים לחבור זה לזה ולייצר חברה אחידה שתטמיע את המשותף: את שפת המדינה ואת אורחותיה של ההגמוניה התרבותית. לשון אחר, מלבד מערכת חינוך אחידה וכור ההיתוך התרבותי, שביקש להכריח את השונה לטובת המשותף (ובכלל זה את תרבויות המוצא של העולים על שפתם, מנהגיהם, יחסי הכוח התוך-משפחתיים וכיוצא באלה), שימש גם התכנון 'חיילי במערכה' (שדר 2014). לא פלא אפוא שתקדים הערים הבריטיות החדשות תאם את התכנון הישראלי. ערך הקהילתיות עמד בבסיס שניהם.

פרשנות התקדימים לפי הסכסוך הלאומי

בעת מלחמה כולם מגויסים, גם תכניות האדריכלים (Cohen 2011), ולפיכך נשאלת השאלה מה היה יחסם של מתכנני התכניות לעיר הערבית באר שבע, עירו של האויב; העיר שהייתה אמורה לשכון לצד באר שבע היהודית העתידית ב-1947, והעיר הערבית הנטושה שאוכלסה ביהודים מיד לאחר כיבושה ב-1948. האם העניקו לה המתכננים משמעות יתרה או רמסו אותה? מעיון חוזר בתכניות עולה כי תכנית אחת התייחסה אליה לפני הקמת המדינה ושתכנית אחת התייחסה אליה לאחר הקמת המדינה וכי אין מדובר בתכניות של אותו אדריכל.

זכור, תכנית אפיקים בנגב, שעופדה סופית בידי קליין, ריכזה את מבני הציבור והמסחר בשולי השכונה היהודית. לכאורה ענה בכך קליין לתמה האישית שלו, שלפיה

יש להוציא את הגודש האנושי אל מחוץ לשכונת המגורים כדי לשפר את עיר גנים, אולם מבט נוסף מגלה כוכבית במקרא לתכנית, שלפיה תחנת אוטובוס, משטרה, דואר, בית קולנוע, חנויות, שוק, מרפאה ושטח עתודה לבתי מלאכה ולקרקע חקלאית שמצויים בשולי השכונה מיועדים ליהודים ולערבים, כלומר גם לתושבי באר שבע הערבית (איור 11). ייתכן כי הכוכבית נועדה לשכנע את ועדות התכנון של המנדט לאשר את התכנית, אולם ייתכן גם שמכיוון שארץ ישראל הייתה ישות מרחבית אחת, וחיו בה שני עמים, יש מקום לשיתוף פעולה אזרחי בשולי שכונת הגנים היהודית המודרנית.

איור 11: המקרא בתכנית אפיקים בנגב משנת 1947 לשכונה הראשונה בבאר שבע היהודית: כוכבית ליד המבנים מציינת כי הם מיועדים ליהודים ולערבים. המבנים הם: תחנת אוטובוס, משטרה, דואר, בית קולנוע, חנויות, שוק, מרפאה ושטח עתודה לבתי מלאכה ולקרקע חקלאית.

אצ"מ, KL20M/344/29

לאחר הקמת המדינה התייחס קאופמן לעיר הערבית, בתכנית הצללים שלו מ-1949 לבאר שבע הגדולה. קאופמן יצא לתכנון המרחב מתוך העיר הערבית ומיקם בה את המרכז העירוני. הוא הדגיש את שדרתה של העיר הערבית והצמיד לה את השימושים

העירוניים האינטנסיביים: המרכז האזרחי העירוני ואזור המלאכה. שכונות העיר אופפות אותה. כנראה לא רק דגם עיר גנים מופנם גרם לתכנונו להתכנס כלפי העיר הערבית, אלא גם ההבנה שמדובר בעיר מתוכננת אשר מושתתת על רחובות; שעיר זו קיימת ואילו שאר חלקי באר שבע מצויים בתכניות בלבד, ואף שמדובר בעיר אויב, יש יופי בבניית האבן החד-קומתית, הצנועה, הנובעת ישירות מתרבותו של עם, ולא מתיאוריות שכלתניות פרי הקדמה המערבית. מאמצי השיקום העכשוויים של באר שבע העתיקה (כך העיר הערבית מכונה כיום), הקמת מנהלת מיוחדת לצורך כך והניסיון העכשווי לראות בה את אזור הביילוי והתרבות של באר שבע – כל אלה מאששים את גישתו של קאופמן.

לעומת תכניות אלו, בתכניות האחרות לעיר ניכרת התעלמות מהעיר הערבית. בתכניתו של קאופמן מ-1947 אין התייחסות לשכונות עם הערבים; ולפי תכניתו של שרון מ-1951 העיר הערבית היא שכונה שולית בלבד, שריד אנכרוניסטי לבנייה לא מתקדמת, שאינה מתאימה לדפוסי החיים הראויים. למעשה באר שבע הגדולה בתכנית שרון יכולה להתקיים גם ללא אותה שכונה שולית. יחס זה חזר ונשנה בתכנית שרון הארצית לכלל הערים הערביות (שרון 1951).

איש אגף השיכון דוד זסלבסקי ניסח את הדברים. על באר שבע כתב: 'חלקה הישן והמאוכלס של באר שבע, המהווה עוד כיום את מרכז העירוני ואשר רוב המוסדות הציבוריים, המסחריים והמוניציפליים מרוכזים בו, ישאר, כעבור זמן לא רב, אחת משכונותיה הקטנות והקיצוניות. זוהי הסיבה שבגללה יש לראות את באר שבע כעיר שנבנתה כולה מחדש ולא כעיר נטושה' (זסלבסקי 1954: 99). על הערים הנטושות בכלל כתב כי הן 'מהוות – בעיה תכנונית מיוחדת במינה [...] בערים הנטושות, על רחובותיהן וסמטאותיהן הצרות, נעדרו סידורי שירותים מודרניים, ולפעמים אף השירותים האלמנטריים, כגון: אספקת מים וביוב. אי-אפשר היה להשלים עם נחשלות זו [...] (שם: 80). נקודת המבט המודרניסטית, המאדירה את הפונקציונלי והרואה רק דפוס אחד 'נכון' לתכנון ולאורחות החיים הרצויים, עיוורה את עיני המתכננים מלראות את היופי בבנייה וגם את היותה של באר שבע עיר מתוכננת, בעלת רחובות רחבים ונושבים, להבדיל מהערים הערביות האחרות.

אפשר לסכם כי פרשנותו הלעומתית וה'מתקנת' של קליין את עיר גנים עודדה אותו להביט החוצה ולראות את האחר – את הערבי, ואילו פרשנותו המופנמת של קאופמן ב-1947 עודדה אותו להתכנס פנימה, אל תוך השכונה היהודית בלבד. ולהפך בכל הנוגע לתקדים הערים הבריטיות החדשות: קאופמן ראה בתקדים הערים הבריטיות החדשות תכנון קהילתי מחודש, ללא שלילת הישן, התכנס פנימה וראה בעיר הערבית את המרכז, ואילו בעיני שרון הייתה בשורתן בבחינת הבאת הקדמה והמודרנה ושלילת הישן. במקרה הזה – שלילת העיר הערבית.

האם רק פרשנות שונה של התקדימים שינתה את היחס לעיר הערבית? על כך בסיכום שלהלן.

סיכום

ארבע התכניות שעסקנו בהן במאמר זה – תכניות שתוכננו לפני מלחמת העצמאות ולאחריה – היו תכניות מגויסות. יחד עם זאת, כדרכן של תכניות, גם תכניות שמתוכננות במלחמה הן תכניות אזרחיות, ובבסיסן השאיפה לנוחות ולאיכות חיים מרבית לתושבים (קאופמן תש"י). ועדיין היו בתכניות תכנים אידאיים כפולים: הן היו מגויסות התיישבותית כדי לקבע את שליטת היהודים במרחב, ולימים – את שליטת המדינה במרחב; והן היו מגויסות תכנונית, שכן התקדימים ש'נבחרו' להן (תקדימים בריטיים) 'נבחרו' בשל התאמתם לערכים החשובים ביותר בזמן התכנון.

התכנית היחידה שמומשה – תכנית שרון לבאר שבע – מגלה את הכוח הטמון בתכנון הממלכתי, וכל שכן כאשר מדובר בתכנון בכפוף לריבונות טרייה ולאחר מלחמה עקובה מדם כמלחמת העצמאות. מתחת למתאר המעוגל של השכונות בעלות המתווה החופשי והעגלגל, התוואים הרכים ושפע הירק, הסתתרה תפיסת עולם נוקשה, שלא העניקה מקום למציאות המדברית מזה ולעיר הערבית מזה. העולים החדשים שהופנו לבאר שבע נאלצו להתמודד עם מגורים בעיר מבודדת, בשכונות מבודדות, ועם בינוי דליל כל כך עד שלא נוצר שום חיץ בינם ובין המדבר (איור 12). והעיר הערבית? המקום היחיד שהיו בו רחובות, צפיפות ומסורת עירונית נשלל על הסף.

איור 12: הבנייה הדלילה של השיכון הציבורי בבאר שבע לא יצרה חיץ עירוני בין התושב למדבר. שכונה א בשנות החמישים. באדיבות הארכיון לתולדות ההתיישבות בנגב על שם דוד טוביהו, ספריית ארן, אוניברסיטת בר גוריון בנגב.
צלם: דב ברנע, אוסף דב ברנע

ההסבר הפרוזאי לאי-מימושה של תכנית קאופמן לבאר שבע הגדולה נעוץ בכך שעם החלת הריבונות של ישראל והקמת אגף התכנון הממלכתי לא היה עוד מקום לתכניות של גופים ציבוריים שפעלו לפני הקמת המדינה. אולם לאמיתו של דבר כך או כך התכנית שנבעה מתוך העיר הערבית סתרה את רוחה של מדינת ישראל הצעירה שלאחר המלחמה – רוח לוחמנית, מחנכת ומבטלת את האחר תחת מכבש כור ההיתוך מזה ותחת התכנון החדש וה'נכון' מזה.

ובכל זאת, ראוי לסיים את המאמר בנימה אחרת, המתרחקת מעט מהמלחמה ומביטה על האדריכלות בבאר שבע במבט מאוחר יותר. על חשיבותה כיום של העיר הערבית בתור מוקד בילוי ותרבות מקומית כבר נכתב, אולם אין צורך להרחיק עד ימינו. שבע שנים בלבד לאחר פרסום תכנית שרון, בשנת 1958, תוכננה בבאר שבע תכנית לשכונה לדוגמה. במרכז השכונה עיצבו דן חבקין ונחום זולוטוב תרגום מודרניסטי לבניית הקסבה הצפופה והנמוכה, המזוהה עם הבנייה האבולוציונית הערבית (איור 13). האדריכל אריה שרון עצמו תכנן בעיר את בית החולים סורוקה בשנת 1959. במבנה הכניסה יש חצרות פנימיות, שמאפיינות את הבנייה הערבית וגם את בניית המגורים בעיר העתיקה. מבני ציבור אחרים פרסו מאפיינים אחרים בבנייה הערבית והבדואית: מרכז בין-שכונתי – מרכז הנגב – תוכנן

איור 13: סמטה בשכונה לדוגמה
בבאר שבע בתכנון דן חבקין ונחום
זולוטוב. הסמטה מפרשת את
סמטאות הכפר הערבי.
צלמת: הדס שדר

איור 14: בית הכנסת הבבלי בתכנון נחום זולוטוב בצורת אוהל בדואי.

צלם: עומרי עוז אמר

בשנת 1959 בידי רם כרמי, צבי מלצר ודב כרמי בהשראת באזאר; מבנה העירייה בתכנון מיכאל נדלר, שולמית נדלר, שמואל ביקסון ומשה גיל משנת 1961 מתכתב עם מבנה של מסגד; בית הכנסת הבבלי בתכנון נחום זולוטוב משנות השבעים תוכנן במתווה של אוהל (איור 14; שדר 2014, 2016, 2018). כלומר האדריכלים הישראלים במדינת ישראל הריבונית השכילו לראות את הבנייה הערבית, להתייחס אליה ולפרש אותה שנים אחדות בלבד לאחר תום המלחמה. כאשר עוד שרר בארץ המשטר הצבאי וכאשר דוכא מרד ואדי סאליב העדתי ביד ברזל – האדריכלים סימנו בדרכם את הנתיב לקבלת האחר הערבי והמזרחי ולפתיחות אליו.

רשימת המקורות

אורן, אלחנן, 1992. 'יוחנן רטנר בהגנה והתיישבות'. בתוך: סילבינה סוסנובסקי (עורכת), יוחנן רטנר: האדם, הארכיטקט ועבודתו, מרכז מחקר למורשת הארכיטקטורה, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, חיפה, עמ' 15-17.

אטינגר, מ', 1938. 'עמק זבולון בבניינו', הבנין במזרח הקרוב – עתון ארץ-ישראלי לאדריכלות במזרח הקרוב, 4, עמ' 64-66.

אלמוג, שמואל, תשמ"ח. 'פרודוקטיביזציה, פרולטריזיה ועבודה עברית', בתוך: שמואל אלמוג ואחרים (עורכים), **תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, קובץ מאמרים, שי לשמואל אטינגר**, מרכז זלמן שזר, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, עמ' 41-70.

אשבל, עמינדב, תשל"ל. **שישים שנות הכשרת הישוב**, חברת הכשרת הישוב, ירושלים.

אשל, צדוק, תשל"ו. **המלט ויוצרים: 'נשר' ביובלו**, מפעלי מלט פורטלנד ישראליים נשר, חיפה.

בן-גוריון, דוד, תרצ"ג. **ממעמד לעם: פרקים לבירור דרכה וייעודה של תנועת הפועלים**, דבר, תל אביב.

ברלר א', ש' זרחי, ש' פהורליס וש' רולבנט, 1963. **באר שבע: הדרכים לקידומה הכלכלי והחברתי**, [חמו"ל], תל אביב.

גורי, חיים, 2000 [1950]. **עד עלות השחר, הקיבוץ המאוחד**, תל אביב.

גליקסון, ארטור, 1959. 'בעיות תכנון המגורים בערים ובשכונות חדשות', בתוך: חיים דרין (עורך), **השיכון הציבורי**, ספרי גדיש, תל אביב, עמ' 81-86.

גרדוס, יהודה, 1985. 'יסודות התכנון העירוני של באר שבע 1900-1960', בתוך: מרדכי נאור (עורך), **יישוב הנגב 1900-1960**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, עמ' 167-177.

דן, הלל, תשכ"ג. **בדרך לא סלולה - הגדת סולל בונה**, שוקן, ירושלים.

הרצל, בנימין זאב, 1965 [1896]. **מדינת היהודים**, גוימן, ירושלים.

זסלבסקי, דוד, 1954. **שיכון עולים בישראל: בנין, תכנון ופיתוח**, עם עובד, תל אביב.

טל, הילה, 1978. 'תכנונה והתפתחותה של באר שבע בשנים 1900-1965', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.

_____, 1991. 'הקמת באר שבע העברית', בתוך: גדעון ביגר ואלי שילר (עורכים), **באר שבע ואתריה**, אריאל, ירושלים, עמ' 53-83.

לאור, מ', מ' רוזנר, ר' רייפר ומ' מקראה, 1965. **תכנית אב לבאר שבע דו"ח ביניים** [באר שבע].

לוין, מיכאל, 1980. 'ריכרד קאופמן, חלוץ תכנון ערים וכפרים בא"י', קו, 1, עמ' 47-55.

מך, ז', 1940. 'שכונת העובדים בירושלים', בתוך: **עשרים שנות בניה - התישבות, שיכון ומוסדות ציבור הפועלים**, אגודת המהנדסים, האדריכלים והמודדים בארץ ישראל, תל אביב.

סוסנובסקי, סילבינה, 1992. 'יוחנן רטנר, הארכיטקט', בתוך: הנ"ל (עורכת), **יוחנן רטנר: האדם, הארכיטקט ועבודתו**, מרכז מחקר למורשת הארכיטקטורה, הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, חיפה עמ' 24-27.

פירסט, אהרן, תש"ו. **ירושלים החדשה**, המחלקה לענייני הנוער - המדור הדתי של ההסתדרות הציונית בסיוע מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, ירושלים.

פניגר, נטע, תשס"ט. 'תיאוריה ותכנון המרחב הציבורי הפתוח בתכניותיהם של קאופמן וגדס לתל-אביב', עבודת מוסמך, הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, חיפה.

פרג'י, נעמי, 1994. 'באר שבע בירת הנגב - עיר עולים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים, עמ' 6-10, 14-16.

צמרת, צבי, 1993. **ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי עולים 1950**, המרכז למורשת בן-גוריון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר.

קאופמן, ריכרד, תש"י. 'קוים כלליים לתכנון הנגב', בתוך: נתן ביסטוריצקי (עורך), **קובץ לכבוד יוסף וייץ לויבלו השישים**, קרן קיימת לישראל, ירושלים, עמ' 102-104.

קליין, אלכסנדר, תשי"ד. **האדם והעיר**, הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל, חיפה.

קרק, רות, תשל"ח. **שכונות בירושלים**, חלק א: הבניה בירושלים החדשה ותקנות השכונות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

- _____, 2002. *תולדות ההתיישבות היהודית החלוצית בנגב, 1880-1948*, אריאל, ירושלים, עמ' 111-119.
- רטנר, יוחנן, 1992 [1963]. 'הישגי הארכיטקטורה בישראל בארבעים שנות קיום אגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל', הרצאות, דברי מילואים ודיון בסימפוזיון שנערך בוועידה, בתוך: סילבינה סוסנובסקי (עורכת), *יוחנן רטנר, האדם, הארכיטקט ועבודתו*, מרכז מחקר למורשת הארכיטקטורה, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, חיפה. פורסם במקור בכתב העת *הנדסה ואדריכלות*, כא (1963).
- שדר, הדס, 2000. 'השפעתו של משרד השיכון והבינוי על התפתחותה האורבאנית של באר-שבע 1948-1999', עבודת דוקטור, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל, חיפה.
- _____, 2014. *אבני הבניין של השיכון הציבורי: שישה עשורים של בנייה עירונית ביוזמה ציבורית בישראל*, משרד הבינוי והשיכון, תל אביב.
- _____, 2016. *מכת שמש: בנייה ברוטליסטית בבאר שבע*. עיון מחודש באדריכלות הממלכתית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- _____, 2018. 'ארכיטקטורה ברוטליסטית: בין בירת הנגב לירושלים הבירה', *אופקים בגיאוגרפיה*, 94, עמ' 57-73.
- שילוני, צבי, 1990. *הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציבורית - 1903-1914*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- שניצר, ש', ט"ז אייר תש"ט. 'חבלי לידה של עיר הנגב', *מעריב*, עמ' ב.
- שנער, עמי, סתיו 2006. 'מאה שנים של תכנון עירוני: עפולה כמשל', *זמנים*, 96, עמ' 94-105.
- שקד, שמואל, 1999. 'השיכון הציבורי בישראל', בתוך: מרים טוביה ומיכאל בונה (עורכים), *בניין הארץ: שיכונים בשנות החמישים*, הקיבוץ המאוחד, עין חרוד, עמ' 76-91.
- שרון, אריה, 1951. *תכנון פסי בישראל*, המדפיס הממשלתי, ירושלים.

Abercrombie, Patrick, 1943 [1933]. *Town and Country Planning*, Oxford University Press, London, New York and Toronto.

_____, 1945. *Greater London Plan*, His Majesty's Stationary Office, London.

Bateman, Linley H. (ed.), 1969. *History of Harlow*, Harlow Development Corporation, Harlow, Essex, UK, pp. 127-150.

Buekschmitt, Justus, 1963. *Ernst May: bauten und planungen*, Alexander Koch, Stuttgart.

Charlesworth, Esther, 2007. *Architects without Frontiers: War Reconstruction and Design Responsibility*, Elsevier, Oxford, UK.

Cohen, Jean-Louis, 2011. *Architecture in Uniform: Designing and Building for the Second World War*, Yale University Press, New Haven, CT.

Dehaene, Michiel, 2005. 'A Conservative Framework for Regional Development – Patrick Abercrombie's Interwar Experiments in Regional Planning', *Journal of Planning Education and Research*, 25, 2, pp. 131-148.

Dower, Robin and Adrian Stungo, 1965. *Regional Planning and Housing in Israel*, The Anglo-Israel Association, London.

Evans, Hazel, 1972. *New Towns: The British Experience*, John Wiley & Sons, New York.

- Giedion, Sigfried, 1954. *CIAM – A Decade of Contemporary Architecture*, George Wittenborn, New York.
- Howard, Ebenezer, 1960 [1898]. *Garden Cities of To-Morrow*, Faber and Faber, London.
- Lane Miller, Barbara, 1968. *Architecture and Politics in Germany, 1918-1945*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Merlin, Pierre, 1971. *New Towns: Regional Planning and Development*, Methuen & Co., London, pp. 1-59.
- Schaffer, Frank, 1972. 'The New Town Movement', in: Hazel Evans (ed.) *New Towns: The British Experience*, John Wiley & Sons, New York.
- Sharon, Arie, 1976. *Kibbutz + Bauhaus: An Architect's Way in a New Land*, Karl Kramer Verlag, Stuttgart.
- Shlaim, Avi, 1990. *The Politics of Partition: King Adullah, the Zionists, and Palestine 1921-1951*, Oxford University Press, New York and Oxford.
- Warhaftig, Myra, 2007. *They Laid the Foundation – Lives and Works of German Speaking Jewish Architects in Palestine 1918-1948*, Ernst Wasmuth Verlag Tubingen, Berlin.

מסמכים מהארכיון הציוני המרכזי

- א"ג 'א' גרנובסקי], 19.2.1947. 'תוכנית מרכז עירוני בנגב', KKL5 14855.
- אפיקים בנגב, 3.7.1949. מכתב לפרופ' א' קליין, פרופ' י' רטנר ור' קאופמן, ובו מפורטים הנתונים לתכנון באר שבע הגדולה, A175 189.
- בורוכוב, א', 10.2.1947. 'זכרון דברים בדבר שיכון עירוני בבאר שבע', מכתב ל' וייץ, KKL5 14855.
- _____, 26.8.1947. מכתב לפרופ' א' קליין אדריכל ובונה ערים, הנדון: ת.ב.ע. - שיכון עירוני ע"י באר שבע, מכתביכם מ' 17.8.1947 ו' 22.8.1947. KKL5 14855.
- רצ'קובסקי, מ', 8.4.1947. מכתב לא' בורוכוב, ירושלים, הנדון: סיור בשטח בסביבת באר שבע - שנועד לשיכון עירוני שנתקיים ביום 7.4.1947, KKL5 14855.
- שירות האינפורמציה של הקק"ל, 13.7.1947. 'קיבוץ בוני הנגב יתחיל בבניית עיר הנגב', KKL5 14855.